

DE BREDE SCHOOL EN GROENE SPEELRUIMTE

EEN KORTE HANDREIKING

Ter gelegenheid van de 6e landelijke brede school conferentie, 23 april 2009

Frank Studulski & Kees Both

sardes

Voorwoord

Bij de bouw van nieuwe (brede) scholen richt men zich doorgaans alleen op het gebouw. Schoolpleinen vormen veelal de sluitpost van de bouwkosten. Er wordt niet of nauwelijks over nagedacht en vaak eindigt het met een genormeerd aantal vierkante meters stoeptegels. Anders gezegd: een strak betegelde steenwoestijn, met hoogstens wat speeltoestellen.

Dat is eigenlijk jammer, want een groenere en speelse buitenruimte, met natuurlijke materialen, biedt veel mogelijkheden, niet alleen om te spelen, maar ook voor educatie. Voor brede scholen is dat een belangrijke uitdaging. In het advies 'Groen opgroeien' heeft de Raad voor het Landelijk Gebied onlangs nog gewezen op de mogelijkheden en kansen bij brede scholen om kwalitatief betere buitenruimten te ontwikkelen.
Een directeur van een Engelse basisschool, sterk betrokken bij de organisatie 'Learning through Landscapes' schreef ooit:
' … op deze plaatsen, "school" genaamd, bestaat een scherpe tweedeling tussen enerzijds de energie die we investeren in het scheppen van een stimulerende leeromgeving binnen het gebouw en anderzijds de desinteresse als het gaat om de buitenruimte. Dat heeft alles te maken met onze visie op die buitenruimte – dat is de plek waar de kinderen "alleen maar spelen".'
Dit 'alleen maar spelen' heeft in de door deze directeur gehekelde visie niets met het onderwijs te maken, het is een wat rijkere vorm van 'kinderen uitlaten'. Al te vaak ontbreekt het besef dat binnen en buiten samen 'de school' zijn, inclusief het spel binnen en buiten, als vorm van leren (Both, 2004).

Boeken over schoolontwerp, zoals ook de scholenbouwprijs die uitbrengt, gaan *nooit* over de buitenruimte. De focus voor architecten ligt op het gebouw. Het zou natuurlijk heel mooi zijn als gebouwen en buitenruimte in samenhang worden ontworpen, ook wat natuur betreft: groene gevels, een binnentuin, overgangen tussen binnen en buiten, etc. Dit noemt men ook wel 'Biophilic design' of 'ontwerpen met natuur', als een manier om gebouwen 'tot leven te brengen'.

In deze handreiking beperken we ons tot de buitenruimte. We willen zicht bieden op het ontwikkelen van een natuurrijke buitenruimte. We geven eerst aan waarom we het belangrijk vinden dat schoolpleinen en buitenruimten groener worden. Vervolgens geven we een kort stappenplan om een groene buitenruimte te realiseren.
Er is veel geschreven over dit onderwerp, maar je moet de informatie wel kunnen vinden. In deze handreiking bundelen we de belangrijkste inzichten. Voor degenen die verder willen lezen is een overzicht opgenomen van belangrijke websites en literatuur.

Kees Both en Frank Studulski

Waarom is een groene omgeving beter voor kinderen?

In het ontwerp en de aanleg van een groene buitenruimte is veel winst te halen voor (brede) scholen. We noemen hier enkele mogelijkheden.

een buitenruimte daagt uit tot bewegen
Het aantal kinderen met overgewicht neemt toe. Voor verschillende (brede) scholen een aanleiding om meer te doen aan sport en gezonde voeding. Maar sport is niet de enige oplossing en niet alle kinderen vinden sport leuk. Overgewicht kan al te lijf worden gegaan met alledaagse bewegingen: lopen, klauteren en klimmen. Een bewegingsrijke buitenruimte daagt alle kinderen, dun en dik, dagelijks uit om meer te bewegen.

kinderen verblijven langer in en rond de brede school
Door de uitbreiding van de voorschoolse, tussenschoolse, naschoolse en buitenschoolse opvang en de ontwikkeling van het dagarrangement, verblijven steeds meer kinderen een paar dagen van de week een langere tijd in en rond het schoolgebouw. Om kinderen ook de gelegenheid te geven tot bewegen is een (natuurlijke) buitenspeelruimte met voldoende en gevarieerde bewegingsuitdagingen van groot belang. Naast de zorg over de kwaliteit van het binnenklimaat, dient er ook zorg te zijn over het buitenklimaat, vooral bij een grote multifunctionele accommodatie.

het brengt kinderen in contact met de natuur
Kinderen komen steeds minder in contact met de natuur. Dat heeft allerlei oorzaken zoals concurrerende activiteiten (TV en computer), maar ook angsten voor risico's van

ouders. Richard Louv (2007) heeft hier een aansprekend boek over geschreven. Met een natuurrijke buitenruimte kunnen kinderen rond de school in contact komen met de natuur.

het biedt veel mogelijkheden voor educatie
In een natuurrijke buitenruimte kunnen kinderen zelf op zoek gaan naar beestjes en naar allerlei natuurlijke materialen. Met een natuurrijke buitenruimte kun je eindeloos veel werkvormen ontwikkelen voor de biologielessen en voor natuur- en milieu-educatie. Maar een natuurrijke buitenruimte biedt ook talloze mogelijkheden voor taalonderwijs, rekenen-wiskunde en kunstzinnige activiteiten.

het geeft alle kinderen een plek
Een betegeld schoolplein wordt vaak ingenomen door (wild) voetballende jongens. Dit drijft de andere kinderen naar de hoeken en randen van het plein. Door verschillende zones te creëren voor verschillende activiteiten - waaronder plekken om te zitten kletsen en rustiger spel - ontstaan voor iedere groep eigen ruimten en worden de 'rechten' op ruimte eerlijker verdeeld. Dat kan door het aanbrengen van variatie in begroeiing, bestrating, hoogteverschillen en bebouwing. Ervaringen in binnen- en buitenland laten zien dat er hierdoor minder agressie is. 'Groen' in de omgeving heeft sowieso een ontspannende werking.

het bevordert participatie van kinderen, ouders en de buurt
Door kinderen te betrekken bij het ontwerp, de aanleg en het beheer van de buitenruimte, leren ze mee te denken over hun eigen omgeving. Het bevordert burgerschapsvorming wanneer de speelruimte meer 'van hen zelf' wordt. Door ook ouders en de buurt erbij te betrekken, versterkt het de betrokkenheid van ouders bij de school en komt het de relatie tussen school en buurt ten goede. Dat voorkomt tevens dat ouders en buurt al bij voorbaat zeggen dat de inrichting te veel risico´s (kans op ongelukken) met zich meebrengt.

De meerwaarde van een groene buitenruimte

Deze handreiking is een pleidooi voor een groene buitenruimte met omgevallen bomen, waterpoelen, modder, takken en losliggend materiaal. Een ruimte waarin kinderen een hut kunnen bouwen en slootje kunnen springen in plaats van achter de TV en de computer te zitten. Dat is geen romantisch streven. Onderzoek laat zien dat een groene omgeving positieve effecten heeft op kinderen.

- Allereerst het positieve effect op belangstelling voor en betrokkenheid bij de natuur. Voor het ontstaan daarvan is de basisschoolperiode belangrijk, de leeftijd tussen zes en twaalf jaar. Kinderen van nu hebben minder belangstelling voor de natuur dan twintig jaar geleden. Informele, speelse ervaringen in een groene omgeving zijn voor het ontstaan van betrokkenheid bij de natuur minstens zo belangrijk als gerichte educatie.
- Het struinen in en het gebruiken van de natuur in de directe omgeving – vruchten en zaden, bloemen, hout, etc. – draagt sterk bij aan de kennis van kinderen over planten en dieren (biodiversiteit).

- Het Engelse project ‘Learning through Landscapes’ meldt dat er na het herinrichten van het schoolterrein minder agressie is doordat er meer plekken zijn voor kleine groepen kinderen met verschillende bewegingsbehoeften.

- Contact met de natuur stimuleert de intellectuele ontwikkeling. Er worden disposities ontwikkeld als exploratiedrang, onafhankelijk denken, het verzamelen van gegevens met behulp van alle zintuigen en flexibel denken. Het stimuleert tevens de taalontwikkeling. Door het leren in en aan de natuur voor diverse vakgebieden, verbeteren de leerresultaten ook in de breedte, met name doordat het leren als betekenisvol wordt ervaren.
- Mensen die creatief zijn in hun beroep of op kunstzinnig gebied, leggen een verband met hun jeugdervaringen met natuur.
- Kinderen leren omgaan met risico’s en de ontwikkeling van hun motoriek wordt sterk gestimuleerd. Spelen in het groen heeft positieve gezondheidseffecten. Met name in Scandinavië is dit een argument om onder schooltijd veel buiten te zijn. In ´het groen zijn´ heeft ook een ontspannend effect. Dat blijkt uit een onderzoek onder plattelandskinderen van 3 tot 5 jaar die spelen in een natuurrijke leefomgeving. Bij hen werd minder stress geconstateerd dan bij kinderen die spelen in een 'steenwoestijn'.
- Een natuurrijke omgeving versterkt de sociale relaties. Vertrouwde plekken in de omgeving om je met vrienden te kunnen terugtrekken, spelen daarbij een belangrijke rol. Er is onderzoek gedaan onder kinderen van 7 tot 12 jaar die verhuisden van een 'kale' naar een ´groene´ omgeving. Deze kinderen zijn

gedurende langere tijd gevolgd. De natuurlijke elementen in hun nieuwe woonomgeving – met name bomen - leidden tot een betere concentratie en had positieve gevolgen voor hun algemene cognitieve functioneren. Er is ook onderzoek gedaan bij kinderen in een omgeving waarin groen vrijwel afwezig is en een omgeving met veel groen. Gekeken is naar het effect op hun concentratievermogen, het beheersen van impulsen en het kunnen uitstellen van behoeftebevrediging. De kinderen in de groene omgeving scoorden daarbij veel beter. Dat gold zelfs al wanneer kinderen vanuit hun huis een goed uitzicht hadden op het groen.

- Er is ook onderzocht of kinderen met ADHD baat hebben bij natuur in hun leefomgeving. ADHD heeft negatieve gevolgen voor zelfbeeld, schoolprestaties en sociale relaties. De effecten van de gangbare symptoombehandelingen – medicijnen als Ritalin en gedragstherapie – zijn niet groot en de medicijnen hebben bovendien ongewenste neveneffecten. Vanuit het vermoeden dat spelen in de natuur heilzaam kan zijn voor deze kinderen, zijn er verschillende onderzoeken gedaan. De resultaten bevestigen dat een dagelijkse portie groen een effectief middel kan zijn voor kinderen met extreme aandachtsproblemen, zonder daarbij andere middelen af te wijzen.
- Een natuurlijke (buiten)speelomgeving stimuleert kinderen tot meer gevarieerd en creatief speelgedrag dan een niet–natuurlijke (binnen)speelomgeving. Spelen in de natuur is niet alleen gezond, het stelt kinderen ook in staat om al vroeg de natuur te leren kennen en waarderen. Ook Nederlands onderzoek bevestigt wat ouders en opvoeders al vermoedden.

Als je deze gegevens overziet kan de conclusie niet anders zijn dan dat je kinderen ernstig tekort doet, als je hen geen mogelijkheden biedt tot intensieve natuurervaringen. Vanuit hun pedagogische verantwoordelijkheid kunnen scholen daaraan bijdragen door het inrichten van een groene buitenruimte. Ook onderwijskundig biedt zo’n buitenruimte veel mogelijkheden.

Op weg naar een groene pedagogiek

'Groene pedagogiek' gaat over het (leren) leven met natuur met als doel een natuurbetrokken bestaan. Een natuurbetrokken bestaan kan gestimuleerd worden als er gelééfd wordt met natuur en nagedacht wordt over het leven met natuur. Natuur is daarin ook middel: de vormende waarde van natuurervaringen en hun betekenis voor het bestaan van kinderen.

Definitie
Onder een 'groene pedagogiek' verstaan we een theorie over, respectievelijk voor, opvoeding en onderwijs

- waarin natuur een belangrijke en onmisbare bijdrage levert aan een evenwichtige ontwikkeling van kinderen en middel is bij het 'herstel van het gewone leven' waar dat verstoord is,
  en waarbij bovendien betrokkenheid bij en verbondenheid met natuur en het handelen dat daarmee in overeenstemming is doelen zijn van opvoeding en onderwijs.

Einddoelen van een 'groene opvoeding' kunnen zijn:

- Beseffen (= doorvoeld weten) dat wij mensen op veelvormige wijzen afhankelijk zijn van de natuur voor ons lichamelijk en geestelijk welzijn en een of meer van deze relaties met de natuur intensief ervaren hebben.
- Als individu bij beslissingen in het privé-bestaan en in verbanden waarin wij leven (met name als burger) naar vermogen bijdragen aan de duurzaamheid van de veelvormige relaties met en ervaringsmogelijkheden van natuur. Hierbij zijn ook sociale rechtvaardigheid en duurzaamheid in het geding: mogelijkheden scheppen en behouden voor natuurervaringen voor alle kinderen nu en in toekomstige generaties.

Het leren leven met natuur - de openheid voor wat deze biedt, het besef ook van gevaren die daar kunnen loeren en hoe je je daartegen kunt beschermen, het besef van afhankelijkheid van natuurlijke processen en verbondenheid - is derhalve een doel van de opvoeding.

Welke mogelijkheden biedt een groene buitenruimte voor de verschillende leeftijdsgroepen?

0-4 jaar	In deze leeftijdsgroep gaat het vooral om het ervaren van zintuiglijke waarneming: voelen, zien, horen, ruiken, proeven, ervaren van ruimte, kruipen en lopen, tasten, geuren, kleuren, het verschil tussen gras en zand. In het Pedagogisch Kader Kindercentra 0-4 jaar staat dit in hoofdstuk 19 uitgebreid beschreven.
5-8 jaar	In deze leeftijd gaan kinderen meer op onderzoek en ontdekking uit. Op motorisch gebied wordt veel uitgeprobeerd. Klimmen, klauteren, ravotten, hutten bouwen, kuilen graven, slepen met takken, in een boom klimmen. Een natuurrijke omgeving biedt veel om te ontdekken.

9-12 jaar	Naast het spelen kan de natuurrijke ruimte om de school ook worden benut voor natuur- en milieu-educatie. Met een goed lespakket kunnen kinderen zelf op onderzoek uit: bladeren zoeken, op zoek gaan naar de naam van beestjes, onderzoek doen naar mieren, een vogelhuisje maken, nestkastjes plaatsen, de ontwikkeling van een bloemrijk graslandje volgen, etc. In een schooltuin kunnen kinderen zelf planten zaaien en zien opgroeien.
Ouders	In een natuurrijke ruimte om schoolgebouw en kinderopvang kunnen ouders op gezette tijden samenwerken aan de tuin en zo elkaar op een andere manier leren kennen.
Personeel	Het personeel kan ook dagelijks van de tuin genieten en de jaarlijkse barbecue in de tuin houden. Met het oog op hun werk met kinderen kunnen ze vertrouwd worden met alles wat in de tuin groeit en bloeit en de mogelijkheden die dat biedt.
Buurt	Als de tuin open is voor de buurt en de buurt deze ook als hun tuin beschouwt,is er sociale controle en is er misschien ook wel een betrokken buurman die mee wil helpen in de schooltuin.

We weten dat een Groene pedagogiek een hoger gelegen doel is. Groene pedagogiek is echter ook gewoon doen. Dit zal blijken uit de volgende paragrafen.

Ontwerp van een groene buitenruimte bij een school en kinderopvang
Tekening en ontwerp: Paul Janssen, Centrum voor NME Maastricht en regio

Verschillende vormen van groene buitenruimten

Als we ons beperken tot de directe schoolomgeving kunnen we verschillende groene buitenruimten onderscheiden.

natuurspeelplaatsen
Daar vindt op een informele, speelse manier ook leren plaats. Deze natuurspeelplaatsen kunnen ook benut worden in de buitenschoolse opvang (BSO).

een buitenklas
Een buitenklas is op intentioneel leren (formele educatie) gericht: een grote uitdagende ‘buitenklas’ met ‘groenateliers’. Daaronder vallen tuinen, zoals een vlindertuin, een groentetuin, een bloementuin, een vijver, nestkastjes, een ‘dierenhotel’ voor verschillende soorten insecten, egels, en andere dieren. Ook een buitenkring en een amfitheater hebben een onderwijsfunctie. Er zijn combinaties en overlappingen mogelijk tussen natuurspeelplaats en buitenklas. Beide vereisen onderhoud/beheer, maar tuinen intensiever dan speelnatuur.
In de brochure ‘Spelen en leren in het groen’ onderscheidt het ministerie van LNV vier verschillende groene leer- en speelplekken:
Type 1: de schooltuin op locatie
Type 2: een schooltuin rondom de school /BSO / brede school
Type 3: een groene speelplaats bij school / BSO / brede school
Type 4: Een tuin in de wijk.
Een tuin kan al op bescheiden schaal aangelegd worden en hoeft niet altijd veel geld te kosten.

Directeur Wim Pak van de Bloemhofschool in Rotterdam richtte voor slechts € 50 zelf een kleine schooltuin in. Zelf de tegels er uit wippen, wat potaarde, een gieter, wat bamboestengels en zaden

Tuin van de Bloemhofschool

Een voorbeeld dat meer arbeid, ruimte en geld vereist, is het Educatief Centrum Oost in Schijndel, waar al langer gewerkt wordt aan een natuurrijke buitenruimte. Hier zijn verschillende voorzieningen op het terrein ingericht. Schooltuinen waar groenten en vruchten worden geteeld, kunnen belangrijke bijdragen leveren aan natuur- en milieu-educatie en kennis van gezonde voeding. Het eten van zelfgeteelde groenten is een sensatie.

Schijndel, Educatief Centrum Oost

Over schooltuinen verscheen een prachtig foto boek van Gina Kranendonk: ‘100 jaar schooltuincultuur in Nederland’.
Het houden van kleine boerderijdieren en huisdieren bij de school, dus het ontwikkelen van een bescheiden kinderboerderij, kan bijdragen aan de ontwikkeling van kinderen. Het is mooi als het kan - dieren spreken kinderen zeer aan - maar zal helaas slechts bij weinig scholen op een verantwoorde manier kunnen.
Schooltuinen waar groenten en vruchten worden geteeld, kunnen belangrijke bijdragen leveren aan natuur- en milieu-educatie en kennis van gezonde voeding. Het eten van zelfgeteelde groenten is een sensatie.
Over schooltuinen verscheen een prachtig foto boek van Gina Kranendonk: ‘100 jaar schooltuincultuur in Nederland’.
Het houden van kleine boerderijdieren en huisdieren bij de school, dus het ontwikkelen van een bescheiden kinderboerderij, kan bijdragen aan de ontwikkeling van kinderen. Het is mooi als het kan - dieren spreken kinderen zeer aan - maar zal helaas slechts bij weinig scholen op een verantwoorde manier kunnen.

Een stappenplan voor het aanleggen van een groene buitenruimte

In het boek '*Vrij spel voor natuur en kinderen*' staat een stappenplan met fases. Wij hebben dat stappenplan als uitgangspunt genomen en waar nodig aangevuld.

Fase 0	Ken jezelf en zoek je medestanders
	▪ Bezin je op de vraag of je al eerder een project hebt ondernomen en welke rol je wilt spelen in het traject. ▪ Breng de potentiële hulptroepen in kaart - zoals directie, teamleden, ouders, NME-centrum, eventueel een natuurvereniging. Ga direct in gesprek met mensen die essentieel zijn voor de uitvoering van het project.

Fase 1	Voorbereiding
	▪ Maak een plan van aanpak. ▪ Aan het begin zullen er veel ideeën en mogelijkheden zijn, maar het is belangrijk keuzes te maken. Dat schept duidelijkheid voor iedereen. ▪ Doe ideeën op door voorbeelden van andere terreinen te verzamelen, bijvoorbeeld foto's en plattegronden (www.google.nl). ▪ Vorm een projectgroep waarin verschillende werksoorten (zorg voor financiën, uitvoering, informatievoorziening, e.a.) vertegenwoordigd zijn. Vorm daarnaast werkgroepjes voor deeltaken. ▪ Denk na over de wijze van deelname van iedereen; niet iedereen hoeft elke keer te vergaderen. ▪ Omschrijf wat je precies wilt bereiken (doelen). ▪ Breng de locatie waar het om gaat in kaart; maak een plattegrond en breng bestaande en te behouden objecten en begroeiing in kaart. ▪ Onderzoek de personele, financiële en terreingebonden randvoorwaarden; bijvoorbeeld: van wie is het terrein? ▪ Maak een planning van de activiteiten: wanneer, waar en door wie? ▪ Maak een begroting. ▪ Inventariseer de materialen die al aanwezig zijn op het terrein, om te zien wat je kunt hergebruiken. ▪ Denk ook al na over beheer en gebruik. ▪ Informeer als het plan vorm heeft gekregen de verschillende betrokkenen: team, ouders, de buurt, via geschreven media en/ of een bijeenkomst..

Fase 2

Financiën, veiligheid en aansprakelijkheid

Maak een duidelijk financieel plan. Enthousiasme is goed, maar plannen kosten geld. Veel werk kan door vrijwilligers worden gedaan (dat is ook goed voor de betrokkenheid), maar een aantal zaken kan eenvoudigweg niet door vrijwilligers worden gedaan. Financiële bronnen voor ontwerp en aanleg kunnen zijn: gemeente, waterschap, provincie, Jantje Beton en andere instellingen. Denk ook aan plaatselijke bedrijven die willen sponsoren. Organiseer financiële acties als een rommelmarkt, sponsorloop, o.i.d.
Hulp kan ook in natura - materialen of inzet van machines - gegeven worden.

- Houd er rekening mee dat het plan niet in één keer hoeft te worden gerealiseerd. Spreiding van financiën over verschillende jaren maakt het beter hanteerbaar.
- Ouders zijn soms overbezorgd over de veiligheid van hun kinderen. Ga met ouders van te voren al in gesprek over de verhoudingen tussen risico's en veiligheid en het belang van leren omgaan met risico's (niet 'zo veilig mogelijk', maar 'zo veilig als nodig'). Maak een risico-inventarisatie.
- Stel vast wat onder de zorgplicht valt en hoe je daar vorm aan geeft. Zorg ook dat je de aansprakelijkheid duidelijk hebt geregeld.

Fase 3

Ontwerp

Voordat je gaat ontwerpen, heb je al ideeën van andere terreinen opgedaan. Je hebt wensen en behoeften van de betrokkenen verzameld (bijvoorbeeld leidsters, kinderen, de buurt, ouders, leerkrachten). De ideeën hebben meer vorm gekregen.

- Betrek kinderen bij het ontwerp, door hun wensen te inventariseren, tekeningen te laten maken of maquettes. Help hen bij hun beeldvorming door foto's te laten zien van voorbeelden van natuurspeelplaats en buitenklas. Dit proces kan worden uitgebuit als een belangrijk onderdeel van de ontwikkeling van de groene buitenruimte.
- Zoek een professionele ontwerper en geef je wensen en ideeën aan hem/haar door. Op www.springzaad.nl staat wie je kan helpen.
- Stel met de werkgroep een programma van eisen op en bespreek dat met de ontwerper.
- Zorg voor publiciteit over het ontwerp, bijvoorbeeld: ouderavond, huis-aan-huis blad of website.
- Houd rekening met een aanleg in fasen.

Fase 4

Aanleg

Nu kunnen de handen uit de mouwen, maar zorg voor een goede coördinatie en planning.

- Als het grotere veranderingen zijn: zorg dan voor vakbekwame mensen en materieel (bijvoorbeeld grondverzet).
- Zorg voor goede materialen (spades, harken).
- Verzamel voldoende medewerkers en een goede taakverdeling; een mix van deskundigheden werkt goed. Betrek ook kinderen bij de uitvoering, dan wordt het hun ruimte!
- Als je aan de slag gaat: denk ook aan goede randvoorwaarden: koffie, thee, broodjes, een aardigheidje voor vrijwilligers.
- Het moment van aanleg, als de eerste tegels er uitgaan, is altijd een goed moment voor een foto in de krant!
- Vier je overwinning. Het planten van een appelboom is een feestelijke gebeurtenis.
- Stel de risico-inventarisatie bij voor het spelen in de buitenruimte.

Fase 5

Gebruik en beheer

Een slecht onderhouden buitenruimte is weinig uitnodigend. Het is een volwaardig onderdeel van de brede school. Houd een logboek bij over de ontwikkelingen, het gebruik, de ervaringen, goede ideeën of verbeterwensen.

- Leg beheer en onderhoud en de effecten daarvan ook vast met foto's.
- Gebruik de gegevens voor de publiciteit; het is een ruimte waar kinderen een deel van de dag zijn, dus ook ouders willen daarvan weten.
- Bespreek de voortgang en ontwikkelingen in de werkgroep.
- Inspecteer de veiligheid van de buitenruimte regelmatig en leg ongelukjes en andere incidenten vast in het logboek.
- Zorg voor een regelmatig onderhoud en beheer van de buitenruimte, bijvoorbeeld met een groep ouders, buurtbewoners of de kinderen zelf.
- Nodig anderen uit in de buitenruimte en laat je ook adviseren; ga bij anderen kijken.
- Gebruik de buitenruimte als buitenklas: maak een link tussen veldwerk en de methode voor natuuronderwijs of maak een map met werkbladen en andere opdrachten voor veldwerk, verbonden met een jaarschema. Zorg voor voldoende hulpmaterialen, zoals loepen e.d. Laat leerkrachten oefenen met de organisatie en de leiding van het veldwerk op het schoolterrein. Doe hetzelfde als er een productietuin is. Benut de ruimte ook voor andere vak- en vormingsgebieden, zoals taal, rekenen-wiskunde (getallen, meten, verhoudingen, karteren), kunstzinnige disciplines.
- Zorg dat leerkrachten en pedagogisch medewerkers binding hebben met en kennis hebben van de buitenruimte; zorg dat de pedagogische visie van de initiatiefnemers ook een plek krijgt bij hen.
- Veranker het spelen en werken in de natuurrijke buitenruimte in het schoolplan (missie en visie, curriculum) en pedagogisch plan.

Tips over wettelijke kaders & financiën

In het stappenplan stonden al een aantal tips, maar hier gaan we specifiek nog in op een aantal aspecten.

Wettelijke kaders
Als je een buitenruimte gaat inrichten, heb je in ieder geval met drie wettelijke kaders te maken. In het onderzoek '*Groene kinderopvang'* van Langers e.a. wordt dit uitgebreider toegelicht.

- De Wet kinderopvang. Op basis van de nieuwe wet kinderopvang wordt aan kinderopvang organisaties gevraagd een risico-inventarisatie te maken. De wet schrijft niet voor hoe de risico-inventarisatie moet worden uitgevoerd. Consument en Veiligheid en het Landelijk Centrum voor Hygiëne en Veiligheid hebben hiervoor een model ontwikkeld. De GGD controleert.
- Het Warenwetbesluit Attractie- en Speeltoestellen (WAS) geeft aanwijzingen voor speeltoestellen. Zodra een object ook bedoeld is als speel- en klimobject, valt het onder de reikwijdte van het WAS, dus ook klimbomen. Tegelijkertijd zijn er ook veel zaken die niet onder de WAS vallen. Juist vanwege de ontwikkeling van natuurspeelplaatsen is bij VWS een 'Vernieuwde Reikwijdtenotitie' tot stand gekomen. De beoordeling vindt plaats door de Voedsel en Waren Autoriteit.
- Aansprakelijkheidswetgeving, bijvoorbeeld de zorgplicht zoals omschreven in het Burgerlijk Wetboek. De eigenaar is aansprakelijk voor schade en letsel door zijn eigendommen, voor zover hem dat verwijtbaar is, bijvoorbeeld door gebrekkig onderhoud of een gevaarlijke constructie. Met name gemeenten kunnen zich risicomijdend gaan opstellen met het oog op de aansprakelijkheid.

Financiën
De beschikbare hoeveelheid financiën wordt vaak als een belemmering gezien, maar daar is wel een aantal kanttekeningen bij te plaatsen. Ten eerste is het beter om te denken in een meerjarenplan. Dat is beter te realiseren en het is ook beter voor het draagvlak. Een meerjaren aanpak maakt het ook mogelijk om te leren van het gebruik. Ten tweede is het verstandig om niet altijd in grote budgetten te denken, maar ook bestaand materiaal te gebruiken. Een telefoontje naar de plaatselijke gemeentelijke groenvoorziening kan bijvoorbeeld omgezaagde bomen of ander materiaal opleveren. Naast de al eerder genoemde financiële bronnen zijn er ook landelijke budgetten, bijvoorbeeld de Subsidieregeling Kinderopvang.

Websites

www.springzaad.nl
Springzaad is een netwerk van Stichting Oase voor mensen die meer ruimte willen scheppen voor natuur en kinderen. De website bevat veel nuttige tips, adressen en aanwijzingen.

www.hetlaatstekindinhetbos.nl
Deze site bevat vrijwel alle in Nederland gepubliceerde recensies van 'Het laatste kind in het bos' van Richard Louv, plus de noten in het vertaalde boek die een link leggen met de Nederlandse situatie.

www.evergreen.ca
Een inhoudelijke rijke Canadese site, over 'common grounds' (natuur in de openbare ruimte) en 'learning grounds'. Met tevens complete onderzoeksrapporten, die te downloaden zijn.

www.naturallearning.org
De site van het Natural Learning Initiative aan de University of North Carolina, met als ondertitel *Creating environments for healthy human development and a healthy biosphere for generations to come*. Centrale persoon is hier Robin Moore, hoogleraar aan deze universiteit en een wereldwijde autoriteit op het terrein van kind- natuur. Zie de rubriek 'publications', te vinden via de site map

www.childrenandnature.org
De site van het netwerk van Richard Louv, met veel interessant en actueel materiaal.

www.colorado.edu /journals/cye
De site van het (in principe, er wordt om een vrijwillige gift gevraagd) gratis online tijdschrift 'Children, Youth and Environments'. Een goudmijn, ook vanwege de 'back-issues'.

www.ltl.org.uk
De site van de Britse organisatie 'Learning through Landscape', de nationale 'School Grounds Charity', die ook fraaie en zeer bruikbare publicaties uitgeeft.

www.lhhl.uiuc.edu
Het Landscape and Human Health Laboratory van de University of Illinois in Urbana/Champaign is een belangrijk instituut voor onderzoek naar de relatie tussen welzijn en natuur.

www.kidsoutside.info
Deze site is een onderdeel van de campagne 'Leave no child inside' in Amerika. Een belangrijke partner daarin is 'Chicago Wilderness' (www.chicagowilderness.org)
Een andere site van deze campagne is:
http://www.cbf.org/site/PageServer?pagename=act_sub_actioncenter_federal_NCLB

Literatuur

Onderstaand worden de meest aansprekende publicaties genoemd. Een uitgebreide literatuurlijst kan worden opgevraagd bij de auteurs.

- Berg, A.E. van den, Koenis, R. en Berg, M.M.H.E., (2007). *Spelen in het groen. Effecten van een bezoek aan een natuurspeeltuin op het speelgedrag, de lichamelijke activiteit, de concentratie en de stemming van kinderen.* Wageningen: Alterrra
- Langers, F., Bitterswijk, H. van, Brinkhuijsen, M. en Westerink, J. (2008). *Groene kinderopvang. Praktijkgeoriënteerd onderzoek naar de mogelijkheden van uitdagende speelnatuur binnen de buitenschoolse kinderopvang*. Wageningen: Alterra
- Leufgen, W. en Lier, M. van (2007). *Vrij spel voor natuur en kinderen*. Utrecht: Jan van Arkel
- Louv, R. (2007). *Het laatste kind in het bos. Hoe we onze kinderen weer in contact brengen met de natuur*. Utrecht: Jan van Arkel
- Ministerie van LNV en VROM (2008*). Kiezen, leren en meedoen. Naar een effectieve inzet van natuur- en milieueducatie in Nederland, 2008-2011*. Den Haag
- Raad voor het landelijk gebied (2008). *Groen opgroeien! Advies over meer samenhang in groen jeugdbeleid*. Utrecht
- Singer, E. en Kleerekoper, L. (2009). *Pedagogisch kader kindercentra 0 - 4 jaar*. Maarssen: Elsevier

Over de auteurs:

- Kees Both, onderwijs- en natuurpedagoog. Werkte bij SLO en CPS. Betrokken bij Stichting Oase/Netwerk Springzaad. Als onderzoeker (promotie-onderzoek) verbonden met het Freudenthal Instituut, Universiteit Utrecht. Auteur van o.a. 'De tuin om de school: wat doe je ermee?' en vele artikelen in De Wereld van het Jonge kind. Mederedacteur en bewerker van 'Het laatste kind in het bos' van Richard Louv.

- Frank Studulski werkt bij Sardes. Hij schreef *De brede school. Perspectief op een educatieve reorganisatie* (2002/2007) en *Van visie naar vorm. Samen een brede school ontwerpen* (2007). Hij doet onderzoek en begeleidt gemeenten en (brede) scholen.

Met dank aan Gerard Reitsma, Hogeschool Rotterdam, voor commentaar.

Uitgave: Sardes
Foto omslag: Frank Studulski
Tekstredactie: Mary van Wissen
Opmaak omslag: Alex de Vocht, Sardes
Utrecht, april 2009